

חיוב הישן במצוות

אבישי גרינצייג

הקדמה

יש לברר האם הישן חייב במצוות, והנפקא מינה היא, האם יש חיוב להעירו על מנת שיקיים מצוה, וכן על מנת להפרישו מאיסור. דהיינו, האם יש לו גדר מיוחד של פטור, וכמו השוטה שפטור מכל המצוות כולן. או שמא אכן חייב במצוות אלא שבפועל מחמת שינתו, אינו יכול לקיימן ודינו כאנוס דרחמנא פטריה. ואף אם נגדירו כאנוס, עלינו לברר האם התורה התירה לאנוס לעבור עבירה, וכן לא לקיים מצוה, וא"כ אין שום חיוב להעירו. או שמא אכן האנוס עושה איסור, אלא שהתורה פטרתו מעונשין, ולפי זה ישנו חיוב להעירו.

מחלוקת גדולי דורנו בנדון זה

ראיתי בהליכות שלמה (הלכות תפלה, עמ' שלה), מאמרו של הגרש"ז אורבך זצ"ל בנדון דידן, וז"ל שם: "מצד הסברא נראה ברור דמעיקר הדין בשעה שהאדם ישן אין עליו חיוב ק"ש ותפלה והריהו אז כשוטה גמור, לא יענש על זה שלא התפלל משום ביטול עשה משום דאנוס הוא, וכן הוואה אדם ישן ועליו בגד של ד' כנפות אינו צריך להעירו כי בשעה זו אין עליו שום חיוב להטיל ציצית, שהרי החיוב חל רק בשעה שלובש והישן שהוא כשוטה אין לבישתו לבישה המחייבת כלל. וכמו כן לענין סוכה נראה דאיסור השינה מחוץ לסוכה לא נאמר אלא לאדם ניעור בשעה שנשכב לישן, אולם מי שכבר ישן דאינו בר חיובא ופטור מן המצוות יש לדון שאינו חייב כלל במצות סוכה באותה שעה מותר להוציאו תוך כדי שינתו מהסוכה". ע"ש.

אולם בשו"ת משנה הלכות (ח"ב סימן שס) כתב בחריפות רבה כנגד סברא זו, וז"ל: ודאי כי הישן הוא בר מצות ולא הוי כשוטה או מת ח"ו לא מיניה ולא מקצתיה... ומיהו גם זה אמת דלקיים מצוה בפועל ידיו אם ישן הרי הוא כמעשה קוף בעלמא שאין זה עשיה ופחות ממתעסק דלא מקיים מצוה, והתם אין הטעם מפני שהוא שוטה אלא מפני שאין במעשיו כלום ואינו בר דעת בשעת מעשה להבין מה שהוא עושה ולא שהוא שוטה ואינו בר דעת דישן לענין קיום מצות הוא דבר אחר משוטה והמערב בזה הרי זה כמערב כלאים... והגע עצמך אם נראה שעובר על זמן ק"ש וכיוצא בו ודאי צריך להקיצו וגם אם נראה שאוכל

נבילות וטריפות בשנתו. ע"כ. עש"ב. וננסה בס"ד לברר להלכה ולא למעשה כמי נראה עיקר.

ראיה מהתוס' בסנהדרין ששונה דין הישן מדין השוטה

איתא בגמ' בסנהדרין (מז ע"א) דיון אודות דחיית קרבנות מהקרבה, מחמת פסול תמידי של בעליהם. וז"ל: "אמר עולא אמר רבי יוחנן: אכל חלב והפריש קרבן, ונשתמד, וחזר בו: הואיל ונדחה - ידחה. איתמר נמי, אמר רבי ירמיה אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: אכל חלב והפריש קרבן, ונשתטה וחזר ונשתפה: הואיל ונדחה - ידחה", ע"כ. והסבירה הגמ' מדוע יש צריכותא לשתי ההלכות, וא"א ללמוד אחת מהשניה: "וצריכא, דאי אשמעינן קמייתא משום דאיהו דחה נפשיה בידים. אבל האי דממילא קא דחי, אימא כישן דמי. ואי אשמעינן הכא משום דאין בידו לחזור, אבל התם דבידו לחזור אימא לא - צריכא". עכ"ל הגמ'. והתוס' (שם ד"ה אימא) כתבו על ההוא אמינא להשוות את השוטה לישן, וז"ל: "לאו לגמרי כישן, דישן חזי אפי' בשעה שהוא ישן וכו'. אלא כלומר כישן דמי, דאפי' דלא הוי חזי, אין ראוי להיות דחוי משום דממילא מיתער, והא נמי ממילא משתפי". ע"כ. הנה הראינו לדעת דס"ל לתוס' שאין להשוות את הישן לשוטה. ודבריהם מוכרחים מהגמ' בגיטין (ע ע"ב), שמבואר שם שהשליח יכול למסור את הגט לאשת המשלח, אע"פ שהמשלח ישן באותה שעה. עיי"ש.

ראיה מה'חרדים' על הירושלמי שהישן חייב במצוות

בירושלמי במסכת ברכות (פ"ג ה"ג) מבואר מדוע ברכת "לישב בסוכה" יכולה לפטור את כל ימי החג מברכה, אך את ברכות התורה צריך לברך בכל יום מחדש. וז"ל: "סוכה איפשר לה ליבטל ת"ת איפשר לו שלא ליבטל", ע"כ. ופירש בעל ספר חרדים (שם) וז"ל: "מי דמי?! סוכה אינה פוסקת כלל, דאפילו בשעה שישן מקיים מצות סוכה, אפשר למצוה שלא ליבטל. אבל ת"ת אי אפשר לו שלא ליבטל, דבשעה שישן על כורחו בטל מן התורה". ע"כ. ולפירושו צריך לקרוא את דברי הירושלמי בתמיהה: "סוכה איפשר לה ליבטל?! ת"ת איפשר לו שלא ליבטל?!". הרי לן להדיא דאין השינה מחשיבה את הישן כשוטה הפטור מן המצוות, אלא הוא יכול להמשיך לקיים מצוות תוך כדי שינתו.

ראיה נוספת מהגמ' בסוכה

נפסק בגמ' בסוכה (כט ע"א): "היה ישן תחת הסוכה וירדו גשמים, וירד - אין מטריחין אותו לעלות וכו', עד שיעור ויעלה עמוד השחר". ע"כ. ובכך אין מטריחים את האדם לעלות חזרה לסוכה, אלא אם התקיימו שני תנאים: א. האדם התעורר משנתו. ב. עלה עמוד השחר. וכ"כ רש"י (שם ד"ה אלא), שאם עלה עמוד השחר ועוד לא הקיץ, אין צריך להעירו. וכ"כ בעל המאור, ובשיטה לריב"ב, והמאירי (שם). וממילא מוכח שאכן יש חובה לאדם ישן לקיים מצוות, אלא משום דהוי טירחא לא חייבוהו חז"ל¹.

כך מוכח לכאורה מהירושלמי בסוכה

וכן נראה מהירושלמי בסוכה (פ"ב ה"ה) אשר הוב"ד בר"ח (סוכה כח ע"א), וז"ל: "אבודמא מלחא הוה דמך קומי חנותיה. עבר רבי חייה בר בא, אמר ליה: איזיל דמך גו מטלתך". ע"כ. הנה הראינו לדעת שרבי חייה העיר את אבודמא מלחא משום שישן שלא כהוגן. ומסתמא ר' חייה עשה כן מדינא, דלא היה מעירו לחינם, ועוד, שהירושלמי סתם בזה ולכאורה בא להורות הלכה למעשה. ודוחק גדול לומר שעוד לא ישן ממש ורק עמד לישון. א"כ מבואר מכאן שישנו חיוב להעיר את הישן על מנת לקיים מצוה דאורייתא המוטלת עליו.

אפשרות לדחיית הראיות ממצות סוכה

אמנם לכאורה יש לחלק ולומר, שחידוש הוא שחידשה תורה דוקא גבי סוכה, שחובה לישון בסוכה ולכן מוכרח שמקיים מצוה בכך שישן, אף אם לאחר שירדם ייחשב כשוטה. אך בשאר מצוות לא מצאנו כן, וממילא לגביהן שפיר חשיב כשוטה ואינו מצווה עליהן. אולם לכאורה חילוק זה צריך בירור, דלא מצאנו חידוש זה בשום מקום.

1. ורבים מן הגאונים והראשונים (בה"ג, ר"ח, ר"ף, ריטב"א ועוד) גרסו עד שיאור משיעלה עמוד השחר. והסביר הר"ן (שם) שלפי גרסא זו נפסק שמיד שיעלה עמוד השחר, עליו לעלות לסוכה. אמנם הר"ן כתב שאף לגירסא זו, אין צריך להעירו אף אם עלה עמוד השחר. משום דלא גרע ממי שהחל בסעודתו בבית בהיתר, שלא חייבוהו לעלות באמצע לסוכה. וכ"כ הרא"ה והריטב"א (שם). ואף שהר"ן גופיה חכך בזה להחמיר, אף הוא העלה שאם תקפתו שינה, יש לו דין של מצטער ופטור. א"כ הראינו לדעת שאליבא דכ"ע הישן חייב במצות סוכה, ולולא שנחשב כמי שהחל בסעודתו בהיתר, או שיש לו גדר מצטער, שפיר היה עלינו חובה להעירו כדי שישן בסוכה.

ראיות נוספות שהישן חייב במצוות

אולם לכאורה היה מקום להביא ראיה שהישן דינו כשוטה ואין לו דעת כלל, ממ"ש במשנה בגיטין (עח ע"א) שהמגרש את אשתו כשהיא ישנה – אינה מגורשת, וביאר שם הרא"ש (פרק ח סימן ד) וז"ל: "משום דגרעה מחרשת, דישנה לית בה דעת כלל". עכ"ל. אך נראה לדחות דמלבד שהיו ראשונים שפירשו שהטעם הוא משום שאינה יכולה לשמור על גיטה, אף לשיטת הרא"ש י"ל שלא דומה לחלוטין דין הישן לדין השוטה, שבעוד ששוטה פטור לגמרי מן המצוות משום חוסר דעתו, ואף אין לו "חיוב" להשתפות, הישן חייב להסיר את חוסר דעתו המונעו מקיום המצוה. כמו שמצאנו שאבל חייב ליישב דעתו על מנת שיוכל לקרוא ק"ש בכוונה ולישב בסוכה (סוכה כה ע"א וע"ב). אלא שכל עוד האדם ישן, הוא אנוס מלעשות כן. וכן מוכח מפירש"י ביבמות (נד רע"א), דשם איתא שהישן מוגדר כאנוס, ורש"י פי' שאין בו דעת כלל. ע"ש. א"כ הרי לן להדיא שאף שאין בישן דעת, מכל מקום נחשב כאנוס ולא כשוטה. ועוד יש להוכיח שהישן ממשיך לקיים מצוות בשינתו, מהמנהג הפשוט שהישן עם הציצית ביום, אינו מברך לאחר שינתו, וכ"פ המשנ"ב (סי' ח סקמ"ב). ואם אמת שהישן נחשב כשוטה, לכאורה איכא היסח הדעת, ויתחייב לברך מחדש על הציצית לכשיקין.

האם ישנו חיוב להוציא את האדם מאונס שינה לקיום מצוות

ומעתה יש לחקור, האם צריך להעיר את הישן כדי שיקיים את המצוה המוטלת עליו או לא. שלפי מה שנתבאר, חוסר הדעת שבשינה אינו מחשיבו כשוטה הפטור מן המצוות, אלא כאנוס. ולפי"ז אין הישן פטור מן המצוה, אלא אנוס מחמת שלא יכול לכוון. וממילא יש לדון האם יש מצוה להוציאו ממצב אונס זה על מנת שיקיים את המצוה, והוא הדין להפרישו מן העבירה. ולכאורה יש מקום לומר שאינו חייב, דכיון שאנוס רחמנא פטריה ואין בשמיים תביעה על האדם, מדוע שנחייב להעיר את הישן במקום שהתורה פטרתו. ונבאר הדברים בס"ד.

מהגמ' בברכות נראה שרק למצוה דאורייתא צריך להעיר את הישן

הנה איתא בגמ' בברכות (יג ע"ב): "אמר רבי אילא בריה דרב שמואל בר מרתא משמיה דרב, אמר שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד ונאנס בשינה יצא. אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: בפסוקא קמא צערן, טפי לא תצערן. אמר ליה רב יוסף

לרב יוסף בריה דרבה, אבוך היכי הוה עביד? אמר ליה, בפסוקא קמא הוה קא מצער נפשיה, טפי לא הוה מצער נפשיה". ע"כ.

הרי מבואר שמצערין את הישן עד שיקרא פס' ראשון של ק"ש, אך אין מצערים אותו על מנת שיקרא את שאר הפרשיות. וכ"פ הרמב"ם בהל' ק"ש (פ"ב ה"ג), וז"ל: "היה ישן מצערין אותו ומעירין אותו עד שיקרא פסוק ראשון, ומכאן ואילך אם אנסתו שינה אין מצערין אותו". ע"כ. ונראה מדבריו שחובה גמורה להעירו ואין זו מידת חסידות. ונראה דהחילוק בין פסוק ראשון לשאר ק"ש, שרק פסוק ראשון הוא מה"ת אך שאר הפרשיות חיובן מדברי סופרים אף שגם הקורא אותן מקיים מצוה דאורייתא (כ"כ מו"ר הרב שמואל טל שליט"א בדעת הרמב"ם, ועיין בפירוש הרב קאפח שם ואכמ"ל). ולכן בכה"ג העמידו חכמים את דינו אדאורייתא, ולא הטריחוהו שישלים את כל שלוש הפרשיות. ונראה מסוגיין ללמוד גדר, שאין צורך להעיר את הישן למצוות דרבנן, אלא רק למצוות מה"ת.

אמנם הכס"מ והלח"מ (שם) ועוד רבים מן האחרונים ביארו דברי הרמב"ם אחרת עפ"י דברי ראשונים אחרים, שלפסוק ראשון מצערים אותו ומעירים אותו על מנת שיקרא אותו בכוונת הלב, וליתר קריאת שמע אין מצערים אותו כל כך לקוראה בכוונת הלב ודי בכך שיקראה מתנמנם².

אך לכאורה פירוש זה דחוק מאוד בדעת הרמב"ם, שהרי אמנם בגמרא אפשר לדחוק ולומר שמה שכתוב "נאנס בשינה" היינו שהתנמנם, אך הרמב"ם שידוע שזהיר מאוד בלשונו הזהב לכתוב בדקדוק רב, כתב "היה ישן", ודחוק רב לומר שכוונתו למתנמנם. ועוד שהרמב"ם בכמה מקומות מחלק בין הישן למתנמנם. וביותר קשה, הרי הרמב"ם כתב (פ"ב הל"ב), וז"ל: קראה מתנמנם והוא מי שאינו ער ולא נרדם בשינה יצא, ובלבד שיהיה ער בפסוק ראשון. ע"כ. ולפירוש הכס"מ

2. כן כתבו הרא"ש ותר"י ועוד רבים מן הראשונים. ויש מהראשונים שפירשו דלא מיירי בקריאת שמע של ערבית אלא בקריאת שמע שעל המיטה. ואכמ"ל. ולפירושם אין לסוגית הגמ' כאן קשר לנדון דידן.

ואין הכרח לומר שמתוך שהיה ברור להם שיש חובה להעיר את הישן אף למצוות דרבנן, התקשו מדוע צריכים להעירו רק לפסוק ראשון, ולכן פירשו בדרכים אחרות. משום שאפשר לומר גם הפוך, שמתוך שהיה ברור להם שאין חובה להעיר את הישן אף למצוה דאורייתא, התקשו מדוע צריכים להעירו לפסוק ראשון. ועוד אפשר לומר שפירשו בדרכים אחרות משום שהוקשה להם מה שאמר רב "יצא", דתינח שאין צריך להעירו לקרוא את כל ק"ש אלא רק לפסוק ראשון, אך ודאי שא"א לומר שבזה יצא יד"ח קריאת שמע. ודו"ק. ועיין ברמב"ם שאכן השמיט דברי רב שיצא יד"ח. ואולי לפירושו צריך לומר שמה שכתוב "יצא" הוא שלא בדווקא, או שמא יש לומר בדעתו כמו שכתב המאירי (שם) שמה שכתוב יצא היינו שיצא יד"ח מדאורייתא אע"פ שלא קרא יותר, ומכל מקום לא יצא ידי מצות חכמים. ע"ש.

וסייעתו תמוה טובא, מאי אתא לאשמועינן בהלכה זו הרי הם הם הדברים שכבר כתב בהלכה ג'. ובאמת שכבר הכס"מ הרגיש בזה, וכתב שבהלכה יב גילה דעתו שבהלכה ג' הכוונה למתנמנם ולא לישן. אמנם לכאורה זהו דוחק גדול, ואין דרכו של הרמב"ם לכתוב כן. ולדרכנו, דברי הרמב"ם ברורים, בהלכה ג' כתב שאם קרא רק פסוק ראשון ונרדם אין צריך להקיצו. אמנם נראה ברור מדבריו שלהקיצו אין צריך אך גם בקריאה זו לא יצא יד"ח. ובהלכה יב חידש שאם קרא את יתר הפרשיות מתנמנם יצא יד"ח ובלבד שפסוק ראשון יקרא בכוונה.

הרא"ה כתב להדיא שאין חיוב להעיר את הישן לשאר מצוות דרבנן

ושו"ר לחידושי הרא"ה (ברכות שם) שכתב כן להדיא, וז"ל: "טפי לא תצערן. פי' ואי משום תפלה דאע"ג דרבנן היא, הויה לה ודאי מילתא דעדיפא, הא קיימא לן ודאי תפלת ערבית רשות". עכ"ל. א"כ ראינו מדבריו שדוקא לתפלה היינו צריכים להעירו, משום דהויה מילתא דעדיפא. ואולי רצונו לומר שהחמירו בה יותר משאר מצוות דרבנן ואפי' יותר מבק"ש, כגון חיוב עמידה וכיוון רגלים (ע"ש בהערת המהדיר). ואולי רצונו לומר שאף שהיא מצוה מדרבנן, מתקיימת בה מצוה מהתורה, וכמ"ש הרא"ה בברכות (י ע"ב, מח ע"ב). ע"ש. אך בשאר מצוות דרבנן אכן פטור. ויש בזה אף דבר חידוש, שיכול אפילו להתנות מראש שלא יעירוהו על מנת לקיים מצוה דרבנן, וכפי שמשמע להדיא ממה שהתנה רב נחמן עם דרו עבדיה.

נראה שקשה לסמוך על דברי הרא"ה והרמב"ם למעשה

אמנם גדר זה של הרא"ה צריך עיון למעשה, דאיך נגדיר מהי "מילתא דעדיפא", שהרי ברור שלכל מצוה ישנה עדיפות על פני חברותיה בתחום מסוים. ולדוגמא נטילת לולב בשאר ימים היא מצוה דרבנן שעיקרה מן התורה וזכר למקדש, ואלו מעלות שלא קיימת ברוב המצוות שמדברי סופרים. וכן במצות הדלקת נר חנוכה יש מעלות מיוחדות של פרסום הנס ואף נשים חייבות בה. וכמוהן כל המצוות, לא ראי מצוה זו כראי מצוה זו. אך קושי זה אינו קיים אם נאמר שבכל מצוה דאורייתא הישן חייב אך בכל מצוה דרבנן הישן פטור, משום שחילוק זה הינו מהותי בגדר חיוב המצוה, ולא רק במעלות המצוה. אם כן נראה שקשה להקל לכתחילה בכל מצוה דרבנן עפ"י דברי הרא"ה בלבד.

אמנם באמת גם על פי דברי הרמב"ם קשה להקל, כיון שאפשר לומר בדעתו שחכמים פטרו את הישן דווקא במצוה דרבנן הנסמכת למצוה מהתורה, אם כבר

קיים את עיקר המצוה שמהתורה, אך במצוה דרבנן העומדת בפני עצמה, העמידו חכמים את דבריהם אף במקום אונס שינה, ודינה ככל מצוה מהתורה. ועוד ייתכן שזהו גדר מיוחד בקריאת שמע ואין לך בו אלא חידושו. ועוד יש להוסיף שהכסף משנה והלחם משנה (שם) הבינו את דברי הרמב"ם באופן אחר, ולפירושם אכן חובה להעירו לכל שלוש הפרשיות. וכ"פ השו"ע והאחרונים (סי' סג ס"ה). ואף שלענ"ד פירוש זה דחוק בלשון הרמב"ם, מכל מקום נראה דחזי לאיצטרופי להחמיר.

דין מהר"ל לגבי כהנים הישנים בבית שיש בו מת

והנה נשאל מהר"ל (שו"ת סי' סה) לגבי כהנים הישנים בבית שיש בו מת, האם צריך להקיצם או שמא יש לישא את המת לבית אחר. וז"ל תשובתו: "נראה דאפי' נושאים המת לחוץ אפ"ה צריך להקיצן, דאפי' בלי שהייה קעבר הכהן, ואע"ג דלא ידע מ"מ איסור עביד בשוגג. ואע"ג דאינו מעשה, איסורא איכא, ואחריני דידעי מצווין להפרישן". עכ"ל. וכ"פ הרמ"א ביו"ד (סי' שעב ס"א).

דיוק הש"ך בדבריו, והקושי שבו

והנה כתב הש"ך (שם סק"ג) וז"ל: "ואע"ג דלא ידע מ"מ איסורא עביד בשוגג, ואף על גב דאינו עושה מעשה איסורא איכא ולאחריני דידעי מצוה להפרישו, עכ"ל תשובת מהר"ל סי' ס"ט [צ"ל ס"ה]. ס"ל אע"ג דאינו מעשה ולאן שאין בו מעשה אין לוקין עליו, איסור דאורי' מיהא איכא. ולפי זה משמע דבאיסורא דרבנן א"צ להקיצו". עכ"ל. והוב"ד להלכה בבאר היטב (שם), וכ"פ בפשיטות ערוך השלחן (שם סק"ד). א"כ מדברי האחרונים הללו יוצא מבואר שהחוב להפריש את הישן הוא דווקא מאיסורי דאורייתא אך לא מאיסורי דרבנן. אולם ראיית הש"ך צריכה עיון, דלא מובן מהיכן דייק לה, הרי לשון מהר"ל שכתב "איסורא איכא", ודאי שאפשר לומר שכוונתו גם כשהוא איסור דרבנן, ולכאורה לא משמע מדבריו מידי, א"כ היאך תירגם הש"ך לשון "איסורא איכא" ל"איסורא דאורייתא מיהא איכא".

ואולי דייק הש"ך ממ"ש מהר"ל "אע"ג דאינו עושה מעשה", שלכאורה אין לו משמעות כ"כ באיסור דרבנן. ובאיסור תורה יש לו נפקא מינה דאין לוקין עליו. ולכן הבין הש"ך דלשון "אע"ג דאינו עושה מעשה" מיירי באיסורא דאורייתא, ורק בזה יש להחמיר, אע"ג דאינו עושה מעשה. וממילא משמע שבדרבנן אין להחמיר. אולם לכאורה אין דיוק זה מוכרח כ"כ, שהרי גם בדרבנן היה מקום

אחלק בין עושה מעשה לאינו עושה מעשה. וצריך עיון. ולכן נראה שאף על דיוק הש"ך קשה לסמוך להקל.

חידוש נתיבות המשפט, שהעובר איסור דרבנן בשוגג אינו צריך כפרה
 והנה נראה שבאיסורי דרבנן, אתינן לשאלה האם מי שעבר איסורי דרבנן בשוגג צריך כפרה, שעל פי דברי נתיבות המשפט (ח"מ סי' רלד סק"ג) אינו צריך כפרה, מכיון שכאילו לא עבר איסור. ולכן העלה שאדם האוכל בשגגה מאכל האסור מדברי סופרים, הרי זה לאוכל המאכל כאילו אכל כשר. עיי"ש. א"כ לכאורה לפי הנתיבות אין שום חיוב להפריש את חבירו שעובר איסור דרבנן בשוגג, שהרי הוא כאילו לא עבר שום איסור. וכן מוכח מראייתו לדין זה, עיין לקמן הערה 3.

קושיה על חידוש הנתיבות

אך מופה"ד הגר"ע יוסף שליט"א בשו"ת יבי"א (ח"א חיר"ד סי' יד אות ח והלאה) הביא סיעת פוסקים גדולה שחלקה על הנתיבות בזה. ולענ"ד לכאורה יש להכריח דלא כהנתיבות, דהא מפורש בכמה ראשונים וביניהם הרמב"ם (פ"א מהל' ברכות ה"ט) שהאוכל דבר איסור דרבנן אפ"י בשוגג אינו מברך עליו. ולכאורה מוכח דלא כנתיבות, שהרי הוא כתב שהרי זה כאוכל מאכל כשר, וא"כ מדוע לא יברך עליו ברכה אחרונה. ואף שכמה ראשונים חלקו על הרמב"ם בזה והעלו שיש לברך, עכ"פ לית מאן דפליג על הרמב"ם שאכן עשה איסור. ושו"ר שכבר כ"כ ביבי"א (שם אות ט בהערה). וייתכן ליישב דברי הנתיבות שלא כתב כן אלא לענין כפרה, שהעובר איסור דרבנן בשוגג אינו צריך כפרה, אך ודאי שאיסור מיהא עביד. ולפי זה אף לדבריו, הרואה את חבירו עושה איסור דרבנן בשוגג ודאי שמצווה להפרישו. אמנם לכאורה זהו דוחק, דאם אכן עשה איסור, מדוע אינו צריך כפרה, אלא על כרחנו דסבירא ליה כדברי האחרונים (הוב"ד ביבי"א שם אות ט) שכתבו בדעתו שאיסורי דאורייתא הוו גם איסורי חפצא, ואילו איסורי דרבנן הוו איסורי גברא בלבד שגזרו עליו חז"ל לבלתי אכול ממנו, ולכן אם שגג ואכל אינו צריך כפרה כלל, דהיתרא קא אכיל, משא"כ איסורא דאורייתא דהוי איסור חפצא. ואכמ"ל³.

3. והנה ראיית הנתיבות ממ"ש בגמ' בעירובין (סז סע"ב) דבדאורייתא מותבינן תיובתא והדר עבידנן עובדא, ואילו בדרבנן עבידנן עובדא והדר מותבינן תיובתא. וכתב על זה הנתיבות וז"ל: "ואילו היה נענש על השוגג היאך היה מניחין לו לעבור ולקבל עונש, אלא ודאי דאינו

אחר זמן, שאלתי לגאון הרב אביגדור נבנצל שליט"א ואמר לי שאמנם מבחינת האדם, ליכא שום איסור כיוון שעשאו בשגגה, אך אין זה מכבוד השם שיברך על מאכל שחכמים אסרו עליו לאכול.

עכ"פ, אף אם לא נקבל דברי הנתיבות, יש לדון האם ישנו חיוב להעיר את הישן על מנת להפרישו מאיסור דרבנן. דהלא נדון דידן קיל טפי מנדון הנתיבות, דלא עסקינן הכא בשוגג אלא באנוס, ויש להסתפק האם חז"ל חייבו את האדם לצאת מאנוס שינתו על מנת שלא לעבור על איסורי דרבנן.

הקדן לדוד כתב שיסנו חיוב להעיר את הישן מדין גמילות חסדים, וראיה לסתור

ובשור"ת קרן לדוד (סוף סימן יח) כתב שמדין גמילות חסדים חובה להעיר את חבירו אף למצוות דרבנן, אם חבירו יצטער על ביטול המצוה. ע"ש. ולענ"ד נראה דאי אתינן לחייבו מטעם זה, אינו חיוב כלל אלא מצוה בעלמא, וראיה לזה מדברי הב"י (א"ח סי' נה) בדין חזרת הש"ץ, שכתב וז"ל: "כתוב בהגהות מיימוניות בפ"ח בשם הר"ם, שאם התחיל אחד להתפלל לבדו ואינו יכול לענות עמהם ואין כאן אלא תשעה שיוכלו לענות, אפילו הכי מצטרף עמהם... אמנם טוב והגון להמתין עד שיגמור תפלתו כדי שיזכה גם הוא לענות עמהם, ואפילו יש שם עשרה בלא הוא נכון להמתין כדי שיזכה גם הוא". עכ"ל. וכ"פ בשו"ע (שם ס"ז) וז"ל: "כשאחד מתפלל לבדו נכון שהאחרים ימתינו מלומר קדיש עד שיגמור, כדי שיזכה גם הוא". ע"כ. הרי שאין חיוב לזכות כל יהודי במצוות אך ודאי שטוב והגון הוא. והמג"א (סק"ט) כתב על דברי השו"ע, וז"ל: "ואם היה ישן מעירים אותו". ע"כ. הרי שהשווה המג"א את דין הישן לדין הנמצא באמצע תפילת הלחש, וכשם שאין חיוב להמתין למתפלל כדי שיזכה גם הוא, אלא רק מעשה טוב והגון הוא, כמו כן אין חיוב להעיר את הישן ע"מ לזכותו במצוה דרבנן. ויעויין בקרן לדוד שם שדווקא הביא דברי המג"א כראיה לשיטתו, וצריך עיון שלכאורה הראיה היא הפוכה וכנ"ל.

נענש כלל על השוגג באיסור דרבנן". ע"כ. אולם לכאורה יש להקשות, דהרי מדובר שם שמסתמא עשה כדן אלא שיש לתלמיד קושיא ולכן מפקפק בהוראה זו (עיי' מאירי ורש"י שם), לכן בכה"ג אין לפגוע בכבוד הרב. אולם אם ידוע שרבו עושה איסור דרבנן בשוגג, ודאי אסור להניח לו לעשות כן, וכמ"ש להדיא הרמ"א ביו"ד (סי' רמב סכ"ב). שו"ר שהש"ך (שם סקמ"ב) כתב ככל הדברים הנ"ל. ולכאורה אין לזה שום נפק"מ האם צריך כפרה. וצריך עיון.

ניסיון לדחיית הראיה, והעמדתה

ולכאורה היה אפשר לדחות ראיה זו, דשאני חזרת הש"ץ שבשעה שישן או מתפלל בלחש כלל לא חלה עליו חובת החזרה ולכן אינו אלא מעשה טוב, אך במצוה דרבנן גמורה שרובצת על האדם לא מצאנו ראיה שאין חיוב להעירו. אך זה אינו, דהרי לדברי הקרן לדוד לכאורה אין נפק"מ האם חל עליו החיוב או לא, אלא העניין הוא האם הישן ישמח אם יעירו אותו או לא. ובאמת לא מצאנו שהאדם יתחייב לעשות ככל העולה על רוחו של חברו, אף שאם יעשה כן יקיים מצות "ואהבת לרעך כמוך". ועיין בספר החינוך (מצוה רמג) שכתב להגדיר דיני המצוה, וזת"ד: ודיני מצוה זו שיתנהג האדם עם חברו כמו שיתנהג עם עצמו, לשמור ממונו ולהרחיק ממנו כל נזק, ואם יספר עליו דברים יספרם לשבח ויחוס על כבודו ולא יתכבד בקלונו. עכת"ד. הרי מבואר מדבריו שקיום מצוה זו הוא בשב ואל תעשה, דהיינו לא להזיק לחברו בכל דרך שהיא, כמו שאינו רוצה בנזק עצמו, וכמו שכבר אמר הלל הזקן (שבת לא ע"א) "דעלך סני לחברך לא תעביד". וכן מבואר להדיא בהמשך דברי החינוך, וז"ל: "ונוהגת מצוה זו בכל מקום ובכל זמן. ועובר עליה ולא נזהר בממון חברו לשומרו, וכל שכן אם הזיק אותו בממון או צערו בשום דבר לדעת, ביטל עשה זה". עכ"ל. והן אמת שבמצוה זו גם כלולים מצוות ביקור חולים וניחום אבלים ועוד מצוות והלכות רבות, אמנם נראה ברור שדווקא בגדרי חכמים יש חיוב, אך בכל השאר אתינן לעיקר גדר התורה, שהוא "דעלך סני לחברך לא תעביד". ומזה מבואר שאין חיוב לזכות את חברו במצוה מדין גמילות חסדים.

להלכה נראה שחובה להעיר את הישן במילי דאורייתא, וראוי להחמיר אף

במילי דרבנן

בסיכום הדברים, מצאנו שחכמים חייבו להעיר את הישן על מנת שיקרא פסוק ראשון של קריאת שמע. וכן מצאנו שחכמים חייבו להעיר את הישן על מנת שישן בסוכה. ומהרי"ל כתב שישנו חיוב להפריש כהן שישן בבית שיש בו טומאה. ולכן למעשה ודאי שישנו חיוב להעיר את הישן על מנת שיקיים מצוה מה"ת שזמנה עובר או על מנת להפרישו מאיסור דאורייתא.

אולם יש להסתפק האם הוא הדין למצוות ואיסורי דרבנן. אמנם בסברא קשה לחלק בזה בין דאורייתא לדרבנן, אך מצאנו ברמב"ם שכתב שאין חיוב להעיר את הישן למצות קריאת שמע מלבד פסוק ראשון שהוא מה"ת. אמנם נראה שקשה לסמוך על דבריו להקל בכל המצוות דרבנן, דשמא לאו כללא הוא,

אלא הוא היתר מיוחד לעניין קריאת שמע. ואף הרא"ה שהיקל בכל מצוות דרבנן, מכל מקום כתב שבמצוה דרבנן דהויה "מילתא דעדיפא" אין להקל, וסתם ולא פירש מהן המצוות העדיפות ומהי "מילתא דעדיפא". וממילא נפל פיתא בבירא. אמנם לתפילת שחרית ומנחה חובה להעירו, כיוון שהרא"ה כתב עליהם להדיא שהם "מילתא דעדיפא". ולעניין הפרשה מאיסורי דרבנן, הש"ך כתב לדייק מדברי מהר"ל שבטומאה דרבנן אין חיוב להפריש את הישן, אך לכאורה דיוק זה אינו מוכרח בלשונו. אם כן נראה שאף שהמיקל יש לו על מה לסמוך, מכל מקום ראוי להחמיר אף במצוות ואיסורי דרבנן, ובפרט היכא דידע שחבירו חפץ בכך ויצטער אם לא יעירו אותו. וכעין זה כתב בספר חסידים (סי' שלז) וז"ל: "אם בא ריוח לאביו ונפסד אביו, וכשמקיץ מצטער יותר שלא הקיצו, והבן יודע דעת אביו ששמח כשמקיץ בשביל אותו דבר, מצוה להקיצו מאחר שאביו שמח על זה, וכן כשמקיץ ללכת לבהכ"ס או לדבר מצוה". ע"כ.

אם כיוון מלכתחילה שלא לקיים המצוה חובה להחמיר אף באיסורי דרבנן

ולכאורה אין נפק"מ אם נרדם קודם שנתחייב במצוה או שנרדם לאחר שכבר נתחייב במצוה ולא קיימה מפני שכחה או שחשב שיספיק לקיימה אח"כ, מכל מקום שינתו מגדירתו כאנוס ולא כפושע. וכ"כ הרמ"א ב"ר"ד (סי' רלב ס"ב) בשם הר"ן, וכן הסכימו האחרונים (שם), ודלא כחידושי האגודה המובא ברמ"א (שם). אך אם הלך לישון בחושבו לבטל את המצוה, ודאי שלא חשיב אונס. ועיין משנ"ב (סי' קח סק"ג). ולכן לכאורה בכהאי גוונא מסתבר שחובה להעיר אותו אם יש ספק שמא יקבל אף במילי דרבנן. אמנם ממעשה דרב נחמן בגמ' בברכות (יג ע"ב ע"פ הרמב"ם והרא"ה) שאמר לעבדו שיעיר אותו רק על מנת שיקרא פסוק ראשון שהוא מה"ת ולא לשאר ק"ש שהיא מדרבנן, לכאורה מתבאר שאף בכה"ג אין חיוב להקיצו למצוות דרבנן. ונראה שהסברא בזה היא שלא העמידו חכמים דבריהם במקום צער שינה. אולם למעשה, כאמור לעיל, יש לדחות את עצם הראיה מדברי הגמ' בברכות. ולכן ראוי להחמיר אף למצוות דרבנן, קל וחומר בנידון דידן שאכן מציל אותו מפשיעתו. ובאמת לא מסתבר כלל שיהיה מותר לאדם לשכב לישון ולבטל במזיד כל מצוה דרבנן הרובצת עליו. ואולי שאני רב נחמן שהיה זקן מאוד וחולה והקריאה היתה קשה עליו מאוד, לכן סמך על כך להקל. אך לשאר כל אדם אין להקל כלל.

יש להסתפק האם יש להעיר את הישן אף למצוה מה"ת כשישנו ספק אם ישמע לנו

ויש לעיין כיצד ינהג אם מסופק אם הישן יקיים את המצוה או לחלופין יפרוש מן העבירה כשיעיר אותו. דאע"ג דהלכה פסוקה בידינו שאף במילי דרבנן אם יש ספק שמא יקבל יש חיוב להוכיחו אע"ג שיש חשש שמא נעשהו מזיד (עיין משנ"ב סי' תרח סק"ג), אולם הכא הרי אינו שוגג אלא אנוס, ודלמא אין להחמיר בכהאי גוונא כולי האי. וצריך עיון. אך אם ודאי לא יקבל אין שום מצוה להוכיחו, בין בדאורייתא ובין בדרבנן. וכ"כ החוות יאיר (סי' קמא) להלכה ולמעשה. ובאמת שכן מוכח מהסמ"ג (עשין יא) והחינוך (מצוה רלט) ועוד ראשונים, ודלא כמשנ"ב (שם סק"ט), שפסק ע"פ הנימוק"י בשם הריטב"א שבמזיד אף אם ודאי לא יקבל מכל מקום אכתי חייב להוכיחו. ע"ש. וכ"כ עוד כמה ראשונים. ולכאורה כיוון שספק הוא שוא"ת עדיף. ואכמ"ל.